

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.52/.62)

Олена Піскун
(Київ)

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ЕТНОІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

У статті з урахуванням особливостей регіону на основі опрацьованих джерел розкрито роль факторів, які вплинули на формування ідентичності мешканців краю.

Ключові слова: Слобожанщина, держава, культура, мова, релігія.

У суспільстві, яке нормально розвивається, ідентифікаційна система безперервно змінюється: якщо на початкових етапах розвитку людства індивіду достатньо було ідентифікувати себе з родом або племенем, то сучасна людина співвідносить себе і з нацією, народом, і з державою, і з людством у цілому [5, с. 19]. З допомогою цих чинників представника певного етносу легко впізнають інші групи.

Розглянемо детальніше фактори, за допомогою яких безпосередньо формується поняття етнонаціональної ідентифікації, визначається приналежність індивіда, та які відображали рівень самосвідомості перших мешканців досліджуваного історико-етнографічного регіону. Вважаємо за необхідне у першу чергу дослідити роль **держави**. Так, у кінці XVII ст. селяни були закріплені за державою – як «государственные крестьяне» і за землевласниками – як панські люди. У зв'язку з цим «усякого кріпака можна було продати, купити, обміняти на коня або цуцика, знівечити його майно і життя, відняти жінку або дочку» [11, с. 76].

Проте А.Г. Слюсарський у своїх працях переконував, що землі Слобожанщини вже в першій половині XVII ст. належали російській державі [9, с. 14], яка значно вплинула на результати боротьби мешканців краю з кочівниками [9, с. 15].

Сучасний дослідник А.С. Міносян також стверджує, що «російська держава стала тією силою, яка припинила багатовікове руйнування українських міст і сіл та винищення українського народу турецько-татарськими загарбниками і польськими феодалами, врятувала його від поглинення Туреччиною та Польщею, забезпечила йому тривалий мирний розвиток» [4, с. 12].

Ми ж схилиємося до думки, що царський уряд вбачав в українських переселенцях виключно додаткову робочу та військову силу. Водночас тогочасне керівництво опосередковано впливало на свідомість українців: грошова платня, яка надавалася усім українським переселенцям, перевищувала ту, що нараховувалася російським служилим людям, на 3–5 рублів [9, с. 45].

І.І. Срезневський довів, що в Україні населення самостійно обирало місце проживання, а в Росії – за безпосередньою участю уряду: «на Україні панський контроль і панська адміністрація йшли за людністю, у Росії – державна адміністрація вела перед і часом вела людність за собою» [10, с. 63]. Таким чином, представникам української громади створювалися сприятливі умови для розселення (свобода вибору території, грошова винагорода), і в той же час усі малороси, які переселялися в Московію, були зобов'язані прийняти російське підданство через посередництво церковної присяги [9, с. 42].

Як засвідчили опрацьовані джерела, з часом, крім грубого втручання в ареал існування слобожан, царизм почав активно боротися і з самим устроєм козацьких полків. Після зникнення необхідності охорони та захисту українцями південних рубежів Росії, почалося знищення козацьких традиційних вольностей, а, відтак, і покріпачення Слобожанщини. Таким чином, держава не створювала жодних умов для формування позитивної української ідентичності. Однак, результати низки переписів засвідчують протилежне. Зокрема, Д.І. Багалій, переконував,

що «у 1732 р. Харків був український город і з національного, і з соціального боку. Більше 90 % населення було українського. Перше місце займав козацький стан» [2, с. 214].

На початку XIX ст. мешканці Харкова також зберігали українську мову, одяг, звичаєву культуру. У 60-х рр. XIX ст. на 87,78 % українців у Харківській губернії мешкало 11,45 % великоросів, тобто, перших було у 8 разів більше, ніж других [2, с. 22].

За результатами першого і єдиного загального Всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 р. 25 % харків'ян визнали себе українцями (45092 осіб, з них 23430 чоловіків, 21662 жінок), а 58 % – великоросіянами. Д.І. Багалій переконаний, що насправді етнічних українців було у Харкові ще більше, бо серед його населення родом з Харківщини було 96 тисяч, а з Полтавщини – 5 тисяч, Київщини – 4 ½ тисячі, з Подолії – 1 ½ тисячі, Катеринославщини – 2 ½ тисячі, усього з українських губерній 110 тисяч [2, с. 217–218].

Загалом у десяти повітах Харківської губернії (Харківський, Охтирський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Лебединський, Старобільський) проживало 2009411 українців (80,62 %) та 440936 росіян (17,69 %), що, на наш погляд, свідчить про ідентифікаційні пріоритети мешканців досліджуваної території [4, с. 41].

За даними першого Всесоюзного перепису в СРСР на 17 грудня 1926 р. населення м. Харкова становило 417,3 тисячі осіб, з них 160,1 тисяч українців (38,4 %), 154,4 тисячі росіян (37,81 %). Зокрема, у Куп'янську проживало 84 % українців і 15,8 % росіян [4, с. 89]. Водночас в Артемівському окрузі частка українців становила 72,5 %, Старобільському – 89,3 %, тоді як в Луганському мешкало 42,7 %, а Сталінському – 34,2 % [18].

Таким чином, за результатами проаналізованих нами переписів зберігався високий відсоток українського населення у Харківській губернії з переважанням частки росіян у північно-східних областях (за даними Всесоюзного перепису).

З кінця 30-х рр. XX ст. дедалі посилюється вплив держави на свідомість громадян. Так, згідно з наказом НКВС від 27 квітня 1938 р. національність громадян мала визначатися не шляхом самовизначення індивіда, а з урахуванням походження батьків [18].

У пострадянській Україні громадянами держави автоматично стали всі, хто мешкав на її території. Графа «національність» була скасована, а сама національність розумілася як громадянство, а не етнічне походження [18].

У Російській Федерації її громадянами також стали всі, незалежно від етнонаціонального походження: *«У нас раніше паспорта були, було в свідетельстве о рожденіи, от у меня стоіт українка. А когда началась паспорторизация уже полностью у нас в этом, у области, в районе, і даже от стоіть у мене у свідетельстве, отец стоіть у мене українець, мать – українка, а я в паспорте уже руская. Ніхто не смотрел это самое... А то ж ми міняли паспорт, уже після этого, наверно, ми міняли, у дев'яностих годах. Чи той, не в дев'яностих, після Союза вже міняли. І везде всі в нас, у нас нема нікого, українца по селу, все рускіє»* [7, с. 146].

Таким чином, у ході дослідження з'ясовано, що як правляча ланка Московії, так і сучасної Російської Федерації активніше впливають на ідентифікаційні процеси мешканців (винагорода перших поселенців Слобожанщини, контроль національної належності громадян, підтримка розвитку культури), ніж України. Проте, чіткіше роль держави у формуванні свідомості мешканців краю і держави загалом, на наш погляд, простежується на тлі мовної політики.

Доведено, що взаємозв'язки і взаємовпливи української та російської мов набули регулярності після підписання Переяславської угоди 1654 р. і в різні періоди характеризувалися різною інтенсивністю взаємовпливів, відмінними стильовими та соціальними сферами проникнення елементів, неоднаковим ступенем адаптації запозичень [13, с. 635].

За умов царату державні потреби в Україні обслуговувалися російською мовою, культурні – українською та російською літературними мовами, на побутовому рівні у розмовній мові тривалий час переважали українські народні говірки [14, с. 26]. Дослідники припускають, що взаємопроникнення українських та російських говірок на рівні фонетики та граматики, побутова двомовність набули розвитку відразу після поселення українців на нових землях.

Краєзнавці XIX ст. підкреслювали взаємовпливи у говірках місцевого населення: «Мешканці підгірних слобод м. Суджі (Курська губернія) малоросіяни, але перебуваючи у приватних стосунках із росіянами, змінили мову, лише у людей похилого віку збереглися прямі форми малоросійської говірки, у молодих суміш малоросійського з великоросійським» [14, с. 28].

Проте, за даними перепису 1897 р. 44,3 % опитаних рідною вважали великоросійську мову, 17,8 % – малоросійську [18], у 1926 р. українську мову визнали рідною з 160,1 тисячі осіб лише 96,45 тисяч, що зумовлено наслідками «русифікації» Харкова як столиці Радянської України [4]. У 1979 р. ситуація покращилася, оскільки чисельність українців, які назвали рідною мову своєї національності, становила 89,05 % [14, с. 27].

Таким чином, українська мова є уособленням держави, засобом збереження національної ідентичності етносу і державної єдності, консолідації українського суспільства і формування сучасної нації. Подальше проведення досліджень у цьому напрямку є досить перспективним, оскільки це сприятиме виявленню основних соціально-психологічних особливостей формування та розвитку етнопонаціональної ідентичності українців в умовах взаємодії двох потужних мовних спільнот.

Не менш важливим фактором ідентичності є і **релігія** як вагомий чинник національної культури кожного народу, оскільки відтворені у ній риси побуту, моралі, традицій, роблять її специфічною формою і згуртування, і відчуження людей однієї етнопонаціональної приналежності, але різного віросповідання [17, с. 16].

Основою національної ідентичності української спільноти Слобожанщини стало православ'я. З моменту прийняття князівською владою християнства у його східному, грецькому, варіанті православна віра визначала зміст і культурно-історичні особливості вибору українським суспільством способу культурного існування, шляхів утвердження та збереження національної ідентичності. Упродовж XVI–XVIII ст. релігія забезпечувала цілісність культурного й національного простору, за умов політичної нестабільності православна церква виконувала функції організуючої та стабілізуючої сили суспільного життя [8, с. 147].

За свідченнями науковців, релігія завжди поєднувалася зі складовими етнопонаціональних організацій, впливаючи на розвиток інтеграційних та асиміляційних процесів, сприяючи внутрішній стабільності етносу або поділу його за конфесійною приналежністю [17, с. 38].

Починаючи з XVIII ст. дослідники народного побуту відзначають глибоку релігійність слобожан [4, с. 80]. М.Ф. Сумцов зазначав, що сільські мешканці сучасної йому Харківщини схилилися майже цілком до старого православ'я, по містах індиферентизм, сектантів мало [11, с. 77]. Це підтверджують і результати перепису 1897 р.: православні – 69,3 %, магометани (мусульмани) – 11,1 %, римо-католики – 9,1 % і іудеї – 4,2 %. Зокрема, у Харківській губернії нараховувалося 98,39 % православних [18].

В «Історико-статистичному описові Харківської єпархії» (1857 р.) Філарет відзначав більшу релігійність українців, ніж великоросів: «Між російськими простолюдьми всілякий, чоловік або жінка, добре знає одну або дві молитви; але малоросіяни, і особливо жінки, добре знають по десять і більше молитов напам'ять і кожного дня читають їх уранці та ввечері. Різниця іншого роду: російський мужичок, хоч і не знає молитов, захоплено та старанно чинить поклони. Малорос молиться інакше; він не завжди молиться перед образом і не покладає багато поклонів: малоросіянка, перехрестившись перед образом раз, два, іде до домашніх справ і, прибираючи хату, продовжує читати про себе молитви» [11, с. 78].

Таким чином, в складних умовах колонізації Слобідської України та міжнаціональної взаємодії релігія постала об'єднавчим чинником, хоча О.В. Титар і переконує, що формуванню стійкої ідентичності, пов'язаної з культурою православ'я, сприяли ідея соборності, соціальна утопічність, козацький стан та інше [12, с. 14–15].

Формотворчим чинником ідентичності на досліджуваній території виступає і **культура** як «образ народу, відбиття життя від найдавніших епох до сьогодення, який передається від покоління до покоління, що підводить до думки про тісний взаємозв'язок культури з освітою як основним засобом її трансформації та розвитку в будь-якому суспільстві». Громада впродовж історичного розвитку створює різні форми та способи передачі надбань культури. Серед них –

система родинного та державного виховання і навчання, тобто освіта, а також мова, ритуали, обряди, звичаї, традиції, мистецтво, засоби масової інформації [6, с. 94].

За допомогою культури суспільство зберігає свою цілісність, унікальність, визначеність, через культуру здійснюється спадковість поколінь і, відповідно, забезпечується існування етносу у часі. В українському суспільстві наразі не вироблено загальнонаціональної моделі культури, яка б формувала почуття приналежності до певної спільноти (громадянську ідентичність), виконувала роль обов'язкового джерела людської ідентифікації під час контактів із представниками інших спільнот.

Проте вивчення традиційності в смузі міждержавних кордонів є найскладнішим для дослідників, оскільки на порубіжних територіях, як правило, розміщуються близькі за своєю культурою етноси. Російський науковець П.І. Кушнер (Книшев) зазначав, що в межах етнічних кордонів найактивніше відбуваються процеси взаємообміну, що «...викликає чи взаємозапозичення, чи створення перехідних форм – змішані говірки, схожий побут, уніфікацію матеріальної культури» [3, с. 61].

Під впливом розвитку економічних та культурних зв'язків українського та російського етносів у межах етноконтактної зони, як зазначають деякі дослідники, інтенсивно відбувалися процеси взаємопроникнення елементів культури, притаманних цим двом народам. Водночас можна з упевненістю говорити, що в обрядовості продовжують зберігатися локальні особливості, характерні виключно для українців чи росіян [3, с. 61-62].

Д.І. Багалій зазначав, що українські переселенці повністю перенесли у Слобожанщину національний побут, відокремлюючи таким чином себе від великоросіян, які визнавали за українцями право на їх звичаї; тобто, на їх національну самосвідомість. Дослідник зауважив, що слобожани утримали ««черкаську обыкність» і в соціальному житті, і в промислах, ремеслах, і торгівлі, і в земельній власності, і в церковних справах, і літературі, і в мові, і у всьому складі свого національного розвитку», звичаї у побуті, які збереглися, незважаючи на вплив російської культури [2, с. 162–163].

Зокрема, збереглася традиційна календарна обрядовість: збиралися хороводи навесні, напередодні Нового року колядували, у день свята Різдва Іоанна Предтечі стрибали через вогонь, але цей звичай майже зник [7, с. 70].

Водночас М.Ф. Сумцов на прикладі м. Основи розкрив особливості асиміляційних процесів серед українського населення, зазначивши, що «перекази й звичаї з діда-прадіда забуваються, національне вбрання й прикраси (свитки, дукачі, намисто), якими за старі часи пишалися Наталки та Гальки, міняються на міські, модні (піджаки, пальто, кальози, парасолі). На вулиці рідко-рідко коли можна почути співи, які нагадують серцеві українця про удалість його предків-козаків; здебільшого співають тут пісень, запозичених в харківських трактирах у великоросів-робочих». Занепадала і українська мова, яку можна було ще почути від старих людей, оскільки молодь прямувала до московської мови, почутої від майстрів і перекупок [11, с. 189].

Хоча Л.М. Чижикова зазначала, що довготермінове спільне проживання, господарське та культурне спілкування цих народів спричинили розвиток спільних рис у мові та культурі [16, с. 22]. Дослідниця переконана, що схожість культури обумовлена «спільністю походження росіян і українців, схожими історичними, соціально-економічними та природними умовами життя в селах, безпосередньою взаємодією культур в районах їхнього змішаного проживання» [16, с. 29].

Загалом, слобожани, переселившись на нові землі, привозили з собою священників, богослужбові книги, церковні дзвони, а найголовніше – національну українську просвіту і культуру, православну віру, рідну мову як основу національності, свої звичаї [2, с. 39].

Нині ж нагальною є потреба прищеплювати й формувати духовну культуру молодого покоління, адже вона, на жаль, перебуває на низькому рівні, оскільки ХХ століття призвело людство до соціальної, духовно-моральної, екологічної кризи. Лише чітко і в повній мірі усвідомивши її наслідки необхідно й надалі розвивати тенденцію відродження національних цінностей, загальнолюдської моралі, відновлення у правах морального обов'язку,

відповідальності, справедливості [6, с. 101].

Отже, дослідження процесів етнонаціональної ідентифікації є надзвичайно важливим для сучасного суспільства. Серед ідентифікаторів, які впливали на становлення етноідентифікаційних процесів населення Слобожанщини з часів її колонізації, розглянуто культуру, релігію, мову, які були основними засобами об'єднання народу за тих часів. Розкрито також роль держави у підтримці розвитку процесів етнонаціональної ідентифікації.

Саме державі, на наш погляд, належить розробка програмних документів, законодавчих актів у галузі культурно-освітньої політики, підтримки автентичної традиційності українського народу. Від державного керівництва також залежать мовна, культурна та релігійна складові ідентифікації, які виступають засобом об'єднання суспільства, оскільки з їхньою допомогою відбувається процес соціалізації особистості, передачі досвіду, віддзеркалення традицій та взаємодії представників різних етносів та національностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Фонд 14-5. Експедиції.
Од. зб. 734. Бондаренко Г.Б., Піскун О.О. Експедиційні матеріали, зібрані в рамках спільного проекту Інституту етнології та антропології РАН та ІМФЕ НАН України «Російсько-українське пограниччя: етносоціологічний моніторинг» (м. Короча, с. Соколівка, с. Велика Халань, с. Жигайлівка Корочанського району Белгородської області, Російська Федерація). 2012 р. – 210 арк.
2. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків, 1991. – 256 с.
3. Воропай М. Вивчення культури населення українсько-російського порубіжжя Слобожанщини в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / М. Воропай // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 61–66.
4. Історико-культурні традиції Слобожанщини ХVІІ–ХХІ ст. / [ред. А. Міносян, О. Головка]. – Х., 2010. – 174 с.
5. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – К., 2005. – 315 с.
6. Нагорний Ю. Культуротворча діяльність сільських мешканців як фактор соціального виховання особистості / Ю. Нагорний // Традиційна культура в умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини: міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 серпня 2008 р.: матер. конф. – Харків, 2008. – С. 94–102.
7. Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела / [упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій]. – К., 1991. – 223 с.
8. Петрук Н. Українська духовна культура ХVІ–ХVІІ ст.: соціальна організація і формування простору національного буття / Н. Петрук – Хмельницький, 2007. – 288 с.
9. Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины ХVІІ–ХVІІІ вв. / А. Слюсарский. – Х., 1964. – 457 с.
10. Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины / И. Срезневский. – Х., 1839. – 93 с.
11. Сумцов М. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / М. Сумцов [упорядкув., підгот. тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова]. – Харків, 2008. – 558 с.
12. Титар О. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності / О. Титар. – Харків, 2006. – 240 с.
13. Україна: етнонаціональне відродження. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [під ред. Ю. Римаренка]. – К., 1996. – 942 с.
14. Чижикова Л.Н. Историко-этнографический очерк традиционной культуры / Л. Чижикова // Материалы к серии «Народы и культуры». Выпуск 9. Украинцы. Книга 1. – Москва, 1992. – 170 с.
15. Чижикова Л. Особенности этнокультурного развития населения Воронежской области /

- Л. Чижикова // Советская этнография. – 1984. – № 3. – С. 3–14.
16. Чижикова Л. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Чижикова. – М., 1988. – 256 с.
17. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. – К., 1999. – 324 с.
18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua>.

Пискун Е. Основные факторы этноидентификационных процессов на Слобожанщине: региональная специфика.

В статье с учётом специфики региона на основе изученных источников раскрыта роль факторов, которые повлияли на формирование идентичности жителей края.

Ключевые слова: Слобожанщина, государство, культура, язык, религия.

Piskun O. The main factors of the ethnic and identificational processes in Sloboghanshyna: the regional specificity.

On the base of the learned sources the role of the factors which influenced the formation of the identity of the inhabitants of the region.

Key words: Sloboghanshyna, state, culture, language, religion.

Одержано 13.09.2012